

Haçettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 3. Sayı 5. Bahar 2007

Rumların Anadolu'dan Ayrılışı ve Firarî Rumlar Meselesi

Ercan ÇELEBİ

Kastamonu Üniversitesi

ÇELEBİ, Ercan, Rumların Anadolu'dan Ayrılışı ve Firarî Rumlar Meselesi. *CTAD* Yıl 3, Sayı 5 (Bahar 2007), 53-72.

Dünyanın değişik bölgelerinde farklı zaman ve biçimlerde ortaya çıkan göç olayları, temelde, tabii felâketler, işsizlik ve nüfus artışı, daha iyi yaşama imkânlarına kavuşma, düşman istilâ ve işgali altında kalma gibi önemli etkenler altında ortaya çıkmaktadır. Göç hareketlerinin sebepleri, göçmen deyimine yüklenen manayı da değiştirmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa devletlerinin yoğun bir şekilde karşılaştığı göçmen hareketlerinden sonra göçmen tabiri, *sürülenler, kovulanlar, anlaşmalara tâbi göçmenler, milletlerarası muhacirler, millî muhacirler, mülteciler, siyasî mülteciler, tahliye olunanlar, geri gelenler, yurtsuzlar, devletsizler* gibi kategorilere ayrılmak durumunda kalmıştır. Bu tasnifleme içerisine firariler (kaçkınlık) terimini de sokmak gerekir. Bu çalışmada Türk Millî Mücadelesi'nin başarı kazanmaya başladığı ve sonrasında İstanbul'un işgal kuvvetleri tarafından tahliyesi sürecinde, Anadolu'dan firar eden Osmanlı vatandaşı yerli Rumlarının durumu konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Firarî Rumlar, Nüfus Mübadelesi, Millî Mücadele.

ÇELEBİ, Ercan, The Departure of Greeks from Anatolia and Greek Deserters Problem. *CTAD* Year 3, Number 5 (Spring 2007), 53-72.

The immigrations occurring in different parts of the world in different periods are caused by natural disasters, unemployment, high population, invasion and the wish of having a better life. The causes of the immigrations determine the meaning of the word *immigrant*. After the World War II the heavy immigration movements taking place in Europe changed the word of meaning of immigrants into *exiled, dismissed, immigrant under treaty, refugee, political refugee, evacuator, immigrant turning back, homeless people (heimatlos)*. A new word "deserter" is included in this classification. In this study we mention about the Greek people were made to desert Anatolia during the evacuation of Istanbul by the enemy forces and after the victory of Turkish independence.

Key words: Lausanne Treaty, Greek Deserters, Population Exchange, Turkish Independence Struggle.

Rumların Anadolu'dan Ayrılışı: Büyük Firar

Osmanlı tebaası yerli Rumların Anadolu'dan firar etmelerini gerektirecek sebepleri, onların bizzat I. Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle Yunan işgalleri devresinde takınmış oldukları olumsuz tutumlara bağlamak yanlış olmaz. Daha 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılarca işgalinin, iki toplum arasındaki bağları tamamen kopardığı iddia edilebilir. Nitekim İngiliz Amirali Webb, 17 Ağustos 1919'da bu durumu, "Gerçek şudur ki, Venizelos memleketine en büyük kötülüğü, Yüksek Konsey'i ve Yunan askerlerini İzmir'i işgale kandırmakla yapmıştır. Bütün bölgeyi mezbahaneye çevirmiş olması bir yana, Türklerle Yunanlılar arasındaki düşmanlığın, belki bir daha kaldırılamayacak derecede ve büyük ölçüde artmasına yol açmıştır"¹ sözleriyle gerçekçi bir şekilde değerlendirmiştir.

İzmir'in işgalinden sonra Yunan ileri harekâtı; Haziran 1920 yılına kadar Manisa-Ayvalık (Milne Hattı) hattına² ve bu tarihten itibaren 22 Haziran'da Akhisar, 23 Haziran'da Kırkağaç, Soma ve Salihli, 25 Haziran'da Alaşehir, 30 Haziran'da Balıkesir, 2 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz'da Nazilli, 6 Temmuz'da Mudanya ve 8 Temmuz 1920'de Bursa'yı işgallerine kadar devam etmiştir.³ Bu işgal hareketlerinin her devresi, Türk ahaliye karşı uygulanan mezalimle doludur. Ayrıca Yunan Ordusu'nun gerek ileri harekâtı süresince, gerekse geri çekilişi esnasında şehir, kasaba ve köylerin büyük kısmının yakıldığı, yıkıldığı ve tahrip olunduğu görülmüştür. İsmet Paşa'nın Lozan'da ifade ettiği üzere Yunanlılar, Anadolu'da 27 büyük şehir, 1.400 köy ve 98.000 evi yakıp yıkmış ve tahrip etmişlerdir.⁴ Bütün bu mezalim hareketleri bir iç göçe neden olmuş, Aydın ve havalisinden ilk hamlede 80.000 Türk iç bölgelere göç etmek durumunda kalmıştır.⁵

¹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, Ankara, 1977, s. 196-197.

² Kâzım Özalp, *Milli Mücadele*, Ankara, 1988, s. 53-56.

³ Rahmi Apak, *İstiklâl Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?* Ankara, 1990, s. 179-182.

⁴ Şeha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaqları*, Cilt I, Takım I, Ankara, 1969, s. 209. Yunan askerlerinin yapmış oldukları mezalimle ilgili olarak bkz. *Yunan Kuve-i İsgalîyesi ve Yerli Rum Abalı Tarafından İki Edilen Cera'im ve Cinayatin Tabkik Edilebilin Bazı Aksamı*, 1335, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi*, Cilt I-III, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995-1996; Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-9 Eylül 1922)*, Cilt I-II, Ankara, 1994; Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923)*, Ankara, 1999.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, "Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yaptıkları Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, Cilt XXXVII, Sayı 148, Ankara, 1973, s. 488-489.

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı tebaası yerli Rumların, gizliden gizliye örgütlendikleri de bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik ayrılması ve sonrasında çok ağır şartlar içeren Mondros Ateşkes Anlaşmasını imzalaması ile birlikte yerli Rumlar; Rum Patrikhanesi ve kiliseler, Etnik-i Eteryä, Mavri Mira ve Pontus Rum Cemiyetleri'nin etrafında toplanarak faaliyetlerini açıktan açığa yürütmeye devam etmişlerdir.⁶ Dido Sotiriyu'nun "Kutsal vazifenin saati çaldı işte!"⁷ diye ifade ettiği, gerçekte ilk işgaller ile birlikte başlayan Yunan mezalimine, asırlardır Türk ahali ile birlikte yaşayan yerli Rumlar da, bütün bu tarihî ve insanî değerleri unutarak ortak olmuşlardır.

İsmail Habib Sevük yerli Rumların bu ihanetlerini şu sözlerle ifade eder:

"Ne feci bir vaziyet ki biz kendi kendimizin kâtili oluyoruz: Oğlunun şahadetiyle ağlayan şu baba bilse ki onu öldüren kurşun, Bakkal Dimitri'den aldığı bir okka pirinçtir; kocasının şahadetiyle saçını yolan şu dul kadın, anlasa ki kocasının göğsünü delen, Manifaturacı Yorgi'den aldığı fistanlığın bedelidir. Biliyorduk ki Sakarya'dan İzmir sahillerine kadar yer yer yanan evler, yakılan köylerin kundakçıları en çok hep o, bizim, vatandaş diye ellerini sıkığımız ellerdir."⁸

Görüldüğü üzere İzmir ve Bursa gibi vilâyetlerimiz başta olmak üzere, bütün Batı Anadolu Bölgesi'nde meydana getirilen yıkıntılar, toplu öldürmeler, yangınların tümü, halkın vicdanında tedavisi hiçbir zaman mümkün olmayacak derin yaralar açmış; asırlardır Müslümanlarla iç içe yaşayan ve her türlü hakları teminat altına alınmış olan Rum ahali,⁹ XX. yüzyıl başlarında bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdi Ertuna, *Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea*, Ankara, 1985; Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, Ankara 1995; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele'de Pontusçu Faaliyetler*, Ankara, 1989; Adnan Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul 1996; Behçet Kâmi, *Tarihimizde Rumlar, Patrikhane ve Yunanlık*, İstanbul, 1339; Bülent Atalay, *Fener Rum Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul, 2001; Ali Güler, *İşgal yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Ankara, 1988; Yusuf Sarıncay, Hamit Pehlivanlı, Abdullah Saydam, *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Ankara 1999.

⁷ Dido Sotiriyu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Çev. Atilla Tokatlı, İstanbul, 2002, s. 228.

⁸ İsmail Habib Sevük, *Kurtuluş Savaşında Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler*, Yay. Haz. Mustafa Eski, Ankara, 1999, s. 48.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, Ankara, 1986; Bilâl Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, 1996. İsmail Habib Sevük, Rumların Osmanlı dönemindeki durumlarını şu şekilde değerlendirir: "İşte beş, altı asırlık bütün bir tarih apaçık duruyor: Bizden hangi tazyiki ve hangi fenalığı gördüler? Ne dinlerine karıştık, ne lisanlarına dokunduk. Bizim nasibimiz asker olup azalmak, onların kısmeti düğün yapıp çoğalmaktı. Biz hükümet eşliğinde servetimizi tükettik, onlar ticaret kapılarında keselerini şişirdiler. Çalışan bizim çiftçi, kazanan onların tüccarıydı. Müstahsilliğin bütün meşakkatini çekmek bize, komisyonculuğun bütün refahını sürmek onlara düşüyordu. Niye sayıp duruyorum: bir milletin

Batı Cephesi'nde Yunan Ordusu'nun kesin yenilgiye uğratılmasından sonra Rum ahalinin önemli bir kısmı da Yunan Ordusu ile beraber Türkiye'den göç etmiştir. Gerçekte 1922 Eylül'ünde Batı Anadolu ve Güney Marmara sahillerinde yaşanan olaylar, bir göçten ziyade "fırar" niteliğini taşımaktaydı. Çeşme'den, Alaçatı'dan, İzmir'den, Foça'dan, Bergama'dan, Ayvalık'tan, Erdek'ten, Bandırma'dan, Mudanya'dan, Gemlik'ten kaçan Rumlar, her türlü mal varlıklarını geride bıraktıkları için olay, "geçici bir kasırga" hâlini almıştı.¹¹ Yunan Ordusu'nun bir taraftan Bursa-Mudanya, diğer yandan İzmir-Çeşme yönüne doğru geri çekilmesi sürecinde civar köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan yüz binlerce sivil Rum da, Yunan Ordusu gittikten sonra "Türklerin kendilerini buralarda yaşatmayacakları korkusuyla"¹² limanlara yığılmaya başlamış, sağ olarak Marmara ve Ege limanlarına ulaşabilenler, buldukları teknelerle 1922 yılının Eylül ve Ekim aylarında Türkiye'yi terk ederek Yunanistan'a sığınmışlardı.¹³

Vahalopoulos, Rumların Doğu Trakya'dan ayrılışlarını şu şekilde anlatır:

"11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile birlikte, Yunan Ordusu'nun Doğu Trakya'yı boşaltıp, Meriç Nehri'nin batısına çekilmesi emredilince, tüm Trakya Rumları panik içinde kalmıştı. Marmara sahillerine inebilenler gemilerle, istasyonlara ulaşabilenler ise trenlerle taşınacaktı. Gelibolu, Şarköy, Tekirdağ, Marmara Ereğlisi ve Silivri'ye sel gibi akan Rumlar

mesut olması için ne lazımdır? Hürriyet ve serbesti mi? İşte onlar hür ve serbestiler!", Sevük, *age.*, s. 52.

¹⁰ Mahmut H. Şakiroğlu, "Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar", *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara, 1985, s. 229, Ayrı Basım.

¹¹ Orhan Türker, "Türkiye İle Yunanistan Arasındaki Ahali Mübadelesinin 75. Yılı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 172, Nisan 1998, s. 37.

¹² Gerçekte yeni Türk Devleti'nin idarecileri, Anadolu'daki azınlıkları bir an önce göndermek istiyordu. Bunun için İzmir, İstanbul ve Karadeniz sahillerine yığılan binlerce Ermeni ve Rum'a, Anadolu'yu terk etmesi için mühlet verilmiş; kendilerine Türkiye pasaportu verilerek ülkeyi terk etmesi istenmişti. Bkz. Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi I", *Tarih ve Toplum*, Sayı 129, Eylül-Ekim 1994, s. 55-56. Rumların gerçekte bu tür bir korkuya kapılmaları, onların bahse konu Yunan mezalimine iştirak ettiklerini de gösterir niteliktedir. Nitekim Konya Mebusu Refik Bey, Rumca *İmeriyanea* gazetesine verdiği beyanatında, Rumların ihancı ve artık onlar için Türkiye'de yaşama hakkının olamayacağına dair görüşlerini şu sözlerle ifade etmekte idi: "Türkiye'de Rumlar için artık hayat hakkı kalmadığını anlamış olacağınızı ümit ederim. Mütareke zamanında Türk milleti için bu kadar mazarratlar davet eden, Türkiye'ye karşı bu kadar hainliklerde bulunan Rumların, İstanbul'da memleketin fevair ve menafî'inden istifade etmelerine Türkiye'nin müsaade etmesi nasıl mümkün olabilir. Türkler Rumların her zamanda ve her fırsatta hain olduklarını, Türk milletinin imhasına çalıştıklarını artık anladılar ve bunları unutturmayacaklar. Ve binacaleyh onların Türk toprağı üzerinde kalmalarına müsaade etmeyecekler. *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1340.

¹³ Türker, *agm.*, s. 35; ayrıca bkz. Kemal Arı, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, İzmir, 1991.

buralardan gemi ve teknelere yüklenmekteydi. Ancak Marmara limanlarından ve demiryolundan uzakta bulunan Karadeniz kıyısındaki küçük balıkçı iskelesi Midye'ye 4.000 Rum yığılmıştı. Trakya'nın iç kesimlerindeki tüm kırsal Rum nüfusu inanılmaz bir düzensizlik içinde kilometrelerce uzayan gruplar halinde ve şiddetli sonbahar yağmurunun altında yürüyerek bir an önce Meriç Nehrine varmaya çalışıyorlardı. Tüm yollar öküz arabaları, hayvanlar, denkle, sağa sola koşuşan insanlarla tıkanmış vaziyette idi."¹⁴

8 Ekim 1922'ye kadar İngiliz ve Amerikan bayrağı çekmiş Yunan gemileriyle¹⁵ 300.000, Edirne'den ise altı günde 6.000 Rum memleketten ayrılmıştır. 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi'nden sonra Doğu Trakya, İstanbul ve Anadolu'dan çok sayıda Rum kendiliklerinden Yunanistan'a göç etmişlerdir. Türkler İstanbul'u işgalden kurtarmadan önce 50.000 Rum İstanbul'u terk ederken, 100.000 Rum orada kalmıştır.¹⁶ Böylece 1922 yılı sonuna kadar 1.000.000 civarında Rum ülkeyi terk etmişti. Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a giden bu insanlar ayrıldıkları bölgelerde büyük boşluklar oluştururken, Yunanistan'da neden oldukları yığılmalar neticesinde, orada yaşayan Türklere yönelik baskının da önemli bir sebebini oluşturmuştur.¹⁷

¹⁴ Konstantinos A. Vahalopoulos, *İstoria Tu Vorio Ellenizmu* (Thessaloniki, 1993) eserinden naklen Türker, agm., s. 37-38. Rumların Milli Mücadele sonrasında Anadolu'dan ayrılışlarını anlatan ve anılardan oluşan, sözlü tarih anlayışına uygun bir çalışma için bkz. *Göç; Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı*, Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2001.

¹⁵ İsmet Paşa'nın 13 Kânunuevvel 1922 tarihinde Heyet-i Vekile'ye çekmiş olduğu: "Amiral Bristol Karadeniz sahilinde biriken Rumları almak için Yunan gemilerinin gitmesine vaktiyle İzmir'de olduğu gibi müsaade edilmesini rica ediyor" şeklindeki telgrafına, Başvekil Hüseyin Rauf Bey 14 Kânunuevvel 1922'de vermiş olduğu cevapta; "Karadeniz'de biriken Rumları almak için Yunan vapurlarının bayrak göstermemek ve bir Amerika torpidosu refakatinde bulunmak şartıyla icra-yı seyr-ü seferlerine müsaade edildiği" şeklindeki Heyet-i Vekile kararı ile fırat Rumların sevkine müsaade edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları (1922-1923)*, I, Ankara, 1990, s. 213-215.

¹⁶ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk Yunan Mübadelesi", *III. Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara 1986, s. 246. Sarııay'a göre 1923 yılı Nisan ayına kadar Türkiye'den ayrılan Rumların miktarı 786.431'e ulaşmıştı. Bu sayı Bulgaristan ve Bolşevik İhtilali'nden sonra gelenlerle 1 milyonu aşmıştı. Bkz. Yusuf Sarııay, "Türk-Yunan İlişkilerinde Mübadele Sorunu", *IV. Uluslar arası Atatürk Kongresi (25-29 Ekim 1999, Kazakistan)*, Cilt 1, s. 668.

¹⁷ H. Yıldırım Aganoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talibi Göç*, İstanbul, 2001, s. 281; Nurettin Türsan, *Yunan Sorunu*, Ankara, 1987, s. 225. Fırat etmiş bulunan Rumların Yunanistan için hayli sıkıntılara neden olduğu görülmektedir. Bu Rumların Yunanistan'a iskânları için Yunanistan, bütün dünya Rumlarına, müttfiklere ve Cemiyet-i Akvam'a yardım talebinde bulunmuştu. Nitekim Ekim 1922 yılı sonlarına kadar Yunan Muavenet-i Milli Nazırı'nın beyanatına göre göçmenler için İngiltere 25.000 İngiliz Lirası toplamış, Amerika'da yaşayan Rumlar ve Amerikalılardan ise 275.000 Dolar, Fransa ve Mısır'daki Rumlardan 1.000.000 Drahmi, İngiltere hükümetinden 50.000 İngiliz Lirası ve tren dolusu elbise ve zahire bağışlanmış, Papa ise 50.000 Franklık yardım taahhüdünde bulunmuştur. Bkz. Çanlı, agm., s. 56.

Bütün bu gelişmelerden sonra Yunanistan, kendi ülkesine dolan firarî Rumları yerleştirmek gibi güç bir sorunla karşı karşıya kalmış olduğundan ve Yunanistan'ın bu durumunun Lozan görüşmeleri başlamadan ancak Milletler Cemiyeti aracılığıyla çözümlenebileceği düşünüldüğünden, konu Milletler Cemiyeti'ne havale edilmiştir. Sorun Milletler Cemiyeti'nde 22 Eylül 1922'de ele alınmış ve göçmenlere yardım işlerinden sorumlu Norveçli Dr. Fridtjof Nansen, Türk-Yunan göçmenleri sorununu çözümlenmekle görevlendirilmiştir.¹⁸ Bu dönemde Dr. Nansen, Cemiyet-i Akvamca verilen tahsisat ile mültecilere yardımcı olmuş, bu görevi esnasında dört büyük devletin İstanbul temsilcilerince, taraflar arasında mübadeleye dair bir mukavele akdettirmek amacıyla İstanbul'a davet edilmiştir.¹⁹

27 Eylül 1922'de Mustafa Kemal Paşa ile bu hususta yazışmalarda bulunduğu da bilinen Dr. Nansen, daha sonra 12 Ekim 1922 tarihinde İstanbul'a gelerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına orada bulunan Hamit Bey ile görüşmüştür. Dr. Nansen bu görüşmede, Türkiye'ye ahali değişimine dair üç teklifte bulunmuştur. Bu tekliflere göre, Türkiye'deki Rumlar ile Yunanistan'daki Türklerin değişimi, İstanbul Rumları'nın bu değişimden muaf tutulması, değişimin isteğe bağlı olması ve mübadeleye kalıcı barış görüşmelerini beklemeden hemen başlanması önerilmekteydi.

Türk Hükümeti ise gerçekte bir mübadeleyi istemekle birlikte²⁰, İstanbul Rumlarının anlaşma dışı tutulmasını benimsemiyor; ayrıca Batı Trakya Türklerini azınlık olarak görmediği için, yerlerinde bırakılmalarını düşünüyordu. Ahali mübadelesi, Yunanistan tarafından da tasvip edilmekteydi. Londra'da Yunan temsilcisi sıfatıyla bulunan ve daha sonra Lozan'da ülkesini temsil edecek olan Venizelos da, 13 Ekim 1922'de Dr. Nansen ile haberleşerek, savaş sonrası Anadolu'dan Yunanistan'a giden Rumların neden olduğu yer sorununa işaret etmiş ve Yunanistan'da bulunan 350.000 Türkün Anadolu'ya nakledilerek, Rumların boşalttıkları yerlere yerleştirilmesini talep etmişti. 23 Ekim 1922 tarihli telgrafında Mustafa Kemal Paşa, mübadele konusunda Dr. Nansen'e olumlu

¹⁸ Akgün, agm., s. 248; Sarıncay, agm., s. 668.

¹⁹ *Lozan Konferansı (1922-1923), Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmuası*, I. Takım, Cilt I, İstanbul 1340, s. 129.

²⁰ Nitekim konu Meclis'te ele alınmıştır. Meselâ Karahisar-ı Sahip Mebusu Mehmet Şükrü Bey yapmış olduğu konuşmada; "Bunlar için yapılacak bir şey vardır. Mübadele, efendiler, bunları mübadele etmek lazımdır. Yoksa yeni Türkiye Devleti içinde dinî de olsa, yine ekalliyetler hukukunu tanımaya kat'iyen taraftar değilim. Bizim için de onlar için de en salim yol, en selâmetli yol mübadeledir" diyerek mübadele isteğini dile getirmişti. Bkz. Cengiz Kürşat, "T.B.M Meclisinde Lozan Murahhas Heyetine Verilen Talimatlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı-34, Temmuz 1970, s. 25.

cevap vermiş, fakat bununla birlikte Dr. Nansen, gerek Hamit Bey ve gerekse Refet Paşa ile yaptığı görüşmelerden, özellikle İstanbul Rumlarının mübadelesinin sorun yaratacağını da anlamıştı.²¹ Türk ve Rum ahalinin mübadelesine dair görüşmeler, Lozan müzakereleri süresince devam etmiş, mübadelenin nasıl ve ne şekilde uygulanacağına dair temel ilke ve esaslar, taraflar arasında imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli sözleşme ile belirlenmiştir.

Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesi ve Fıraf Rumlar Meselesi

Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Protokol ve Sözleşme'nin, 30 Ocak 1923 tarihinde Türk ve Yunan Hükümetleri'nce Lozan'da imzalanmasından yaklaşık bir yıl sonra, Millî Mücadele yıllarında Anadolu ve İstanbul'dan firar etmiş bulunan Rumların, terk ettikleri bölgelere geri dönmeleri gerektiği yönündeki görüşün, Yunan Hükümeti ve kamuoyunda yer almaya başladığı görülmektedir. Gerçekte Osmanlı tebaası fıraf Rumlarının, özellikle tâbiyet ve sonrasında geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların durumu meselesinin, bir şekilde ele alınması ve çözümlenmesi gerekmekte idi. Zira bu meselenin çözümlenmesi, uluslararası azınlık haklarının bir gereği ve Lozan Barış Anlaşması'nın da zarurî bir neticesi idi.

1924 yılı Haziran ayı içerisinde, mübadelenin uygulanmasından sorumlu olan Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda²² fırafiler meselesi ilk defa ele alınmış;²³ Yunan Hariciye Nazırı, Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti Reisi Tevfik Rüştü Bey ve Yunan Heyeti Reisi Papas arasındaki ikili görüşmelerde, İstanbullu Rumlara emval-i metrükelerinin iadesi hususunda bir karara varılmıştı.²⁴ Nitekim Yunan basınında yer alan haberlere göre de, Türk ve Yunan tarafları, fıraf Rumların geri dönebilmeleri hususunda bir mukavelenâme imza etmişlerdi.²⁵ Yunan Hükümeti tarafından imza ve tasdik edilmiş olan bu

²¹ Akgün, agm., s. 248.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çelebi, "Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, 2006, 107-120.

²³ *İleri*, 5 Haziran 1340.

²⁴ Bütün bu gelişmelerden sonra Yunan Başvekili Anastasiyo'nun, "Yunanistan'a kaçmış olan İstanbullu Rumların avdeleri hususunun temin olunduğunu" basına tebliğ ettiğini görmekteyiz. Bkz. *İleri*, 3 Temmuz 1340; *Vakit*, 3 Temmuz 1340. Diğer yandan konu, Yunan Meclisi'nde de ele alınmış; Fıraf Rumlardan Kavala Mebusu Mısırlıoğlu, İstanbul Rumlarının avdetinden ve bunlara ait emval-i metrükelerin iadesi lüzumundan, Fenerli Rumların Türkiye'ye ifa ettikleri hizmetlerden ve Rumların geri dönebilmeleri çarelerinin bulunmasından bahseden bir konuşma yapmıştı. Bkz. *İleri*, 27 Haziran 1340.

²⁵ *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1340.

mukavele, Türk Hükümeti tarafından da tasdik olunduktan sonra yürürlüğe girecekti.²⁶

Fırarî Rumlar meselesi, Mübadele Sözleşmesi'nin ilgili maddeleri ve çıkarılan *Seyr-ü Sefer Talimatnâmesi* ile çözüme kavuşturulmuştur. Bilindiği üzere Mübadele Sözleşmesi'nin ilgili maddelerinde, kimlerin mübadeleye tâbi olduğu konusuna açıklık getirilmiştir. Buna göre; Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesi kabul edilmiş; Batı Trakya Türkleri ile İstanbul'da sakin Rumlar, bu değişimin dışında tutulmuşlardır.²⁷ Sözleşmenin yukarıda zikrettiğimiz ilgili maddesi çerçevesinde konuya baktığımızda, Anadolu'dan firar etmiş bulunan yerli Rumların mübadeleye tâbii oldukları ve geri dönüşlerinin mümkün görünmediği; İstanbul'da sakin olanların durumunun ise tartışmalı olduğu görülmektedir.²⁸

Ermeniler, Yahudiler ve Beyaz Ruslar ile birlikte, fırarî Rumlar meselesini de çözüme kavuşturan *Seyr-ü Sefer Talimatnâmesi*'nin ilgili maddeleri şöyle sıralanabilir:

Madde 1. Yüz elli kişilik liste münderecatı ile Türkiye tâbiyetinden iskât edilmiş bulunanlar haricinde kalan ve memlekete karşı ikâ ettikleri e'alin veya hareket-i millîyeye karşı izhar ettikleri muhalefetin avakibinden korkarak Türk pasaportu olmaksızın herhangi bir surette ecnebi bir memlekete firar etmiş olan Türk tebaası Müslümanlar, af-ı umumî ve Teşkilât-ı Esasiye kanunlarının her vatandaşa bahşettiği serbesti hakkına binaen memlekete girebileceklerdir. *Madde 2.* Münkâz Osmanlı Hükümeti ve Türkiye millî pasaportu ile Türkiye'yi terk etmiş olan Müslüman tebaasına beyannâme itasına hacet kalmadan pasaport ve tâbiyet varakası verilir. *Madde 3.* Gerek pasaportla gitmiş ve gerek firar etmiş olsun memalik-i ecnebiyyede olup ta İstanbul Şehremaneti'nin 1328 tarihli kanunu mucibince tayin eden havza hududu ahalisinden ve Bozca, İmroz Adaları sekene-i asliyesinden bulunan mübadeleye gayr-i tâbii Rumlar menatık-ı mezkûre-i asliye dairesine gelebilirler. *Madde 4.* Hükümet-i Millîye pasaportu ile memalik-i ecnebiyyeye gitmiş olan Ermeniler avdet edebilirler. *Madde 5.* 1337 senesi Eylülünün birinci gününden İstanbul'da idare-i millîyenin tesisine kadar usûlü dairesinde Osmanlı pasaportu ile gitmiş olanlar avdet ederler. *Madde 6.* Zevceleri Türkiye'de bulunan Ermeni

²⁶ *Vakit*, 3 Temmuz 1340.

²⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, B.C.A. 272.00.12/40.40.3.

²⁸ Yunan menşeli yayın organlarına baktığımızda Anadolu'dan firar etmiş olan Rumların da terk ettikleri yerlere dönebilmeleri yönünde haberler neşredildiğini görmekteyiz. Nitekim *İmerisyanca* gazetesinde yer alan bir haberde: "Yunan tebaasının tekrar İzmir'e avdetleri ve emval-i metrukelerinin kendilerine iadesi hakkında Tevfik Rüştü Bey ile Yunan Hariciye Nazırı arasında bir mülâkat vukû bulduğu" bildirilmekte idi. Bkz. *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1340.

kadınları, babaları Türkiye'de bulunan onsekiz yaşını ikmal etmemiş Ermeni çocukları girebilirler. *Madde 7.* Türkiye'den pasaportsuz giden Museviler beyannâme usûlüne tâbidirler. Ecnebi tebaası olup İstanbul'da bulunan transit Yahudiler çıkarılacaktır. *Madde 8.* Birinci madde ile üçüncü maddenin C Fıkrası-bu fıkra memleketimizi pasaportsuz terk etmiş olan mübadeleye gayrı tâbi Rumlara mütedairdir- ve altıncı ve yedinci maddeler mucibince Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudilerden pasaportsuz gideceklerin müracaatları için bu kararnameден itibaren bir sene mühlet verilmiştir. 1 Temmuz 1341'den sonra vukû bulacak müracaatlar kabul edilmez. *Madde 9.* Alel-usûl icab-ı kanun ve usûl-i mahsusa tevfiân memlekete duhûl ve seyahat ederler. *Madde 10.* Ecnebi memleketlerden Türklerin seyahati için kuyudat-ı mahsusa vaz edenlerin tebaasına Hariciye Vekâleti'nin iş'arı üzerine Dâhiliye Vekâleti'nce mukâbele bil-misil muamelesi tatbik olunur. *Madde 11.* Alel-umûm siyasî mülteciler ilk vasıl oldukları liman veya şehirde veya hudut üzerinde kabul ve Dahiliye Vekâleti'nce tayin olunacak mahal-i ikâmetlerine sevk olunurlar. *Madde 12.* İstanbul limanının Beyaz Ruslar ve Rus Yahudileri için transit merkezi ittihazına ve transit muamelesi ifasına müsaade olunmâz. *Madde 13.* Türk müessesat-ı iktisadiyesi başında bulunup bera-yı tetkikât muvakkaten Avrupa'ya gidecek Beyaz Ruslar müessesenin tekâfil ve delâletiyle memlekete kabul edilebilir. *Madde 14.* Bâdema Türkiye'ye Beyaz Rus kabul edilmez. Bunlar Müslüman olan mülteciler hakkındaki ahkâma tâbiyet şartıyla kabul olunur. *Madde 15.* Beyaz Rus mültecilerin kendi nam ve hesaplarına Türkiye'de seyahatlerine müsaade edilmez. Türklerin nam ve hesaplarına ve bir Türk müessesesinin kefalet ve delâletiyle ve yine mahallerine avdet şartıyla seyahatleri caizdir. *Madde 16.* Türk Müslüman kadınlarıyla izdivaç etmiş olan ve Türk tâbiyetine girmeyi kabul eden Beyaz muhtedi Ruslar ve alel-umûm Türk tebaasından biriyle izdivaç etmiş olan mülteci Beyaz Rus kadınları memlekete kabul olunur. *Madde 17.* Elyevm Türkiye'de mevcut mülteci Rus Müslümanlarının cfrad ve ailesi kabul edilir. *Madde 18.* Lüzumunda İstanbul'daki Beyaz Ruslara memleket dâhilinde birer ikâmet mıntokası tayini ile memleketin muhtelif aksamına sevklerine Dahiliye Vekâleti mezundur. *Madde 19.* Türkiye millî pasaportu ile memleketi terk ettiği sabit olacak tebaamızdan buldukları ecnebi memleketlerde Türkiye şebkenderi mevcut olmadığından dolayı avdet için ecnebi pasaportu ahzında muzattır kalanlar kabul olunur. Şu şartla ki muvasalatlarında pasaport kanunu ahkâmına tevfiq muameleye mecburdurlar.²⁹

Buna göre, Madde 3 dikkate alınır; gerek pasaportla, gerekse firar yolu ile Türkiye'den ayrılmış olsun, İstanbul Belediyesi'nin 1912 tarihli kanunu gereğince çizilen sınırları³⁰ dâhilinde bulunan (Bozcaada ve İmroz Adası dâhil)

²⁹ *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1340.

³⁰ 1912 tarihli *Dersaadet Teşkilât-ı Belediyesi Hakkındaki Muvakkat Kanunun* birinci maddesi ile çizilen sınır, Rumeli Feneri hariç olmak üzere 27 Ramazan 1294 tarihli Dersaadet Belediyesi hududunu gösteren sınırdır. Bu sınır: Rumeli Feneri'nden başlayarak Zekeriya ve Bahçe Köyleri

mübadeleye tâbi olmayan firarî Rumlar geri dönebileceklerdi. Bunlar Mübadele Sözleşmesi'nin 16. maddesinin dördüncü fıkrası gereğince mübadeleye tâbi olmayan mıntıka sınırları içinde kalacaklar, bu mıntıka dâhilinde ikâmet ve seyahat gibi Türk tebaasının haiz olduğu bütün hürriyetlerden istifade edebilecekler, bu mıntıkadan memleket haricine ve hariçten bu mıntıkaya usûlü dairesinde girip çıkabileceklerdi. Bu suretle Türkiye'ye dönecek olan mübadeleye tâbi olmayan Rumlardan pasaportla gitmiş olanlar, belediyelere yapmış oldukları müracaatlarında, kendilerine sadece İstanbul, İmroz Adası ve Bozcaada için pasaport verilecek; bu şartlar çerçevesinde pasaport almış firarî Rumların, 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul sicil-i nüfusuna kayıtlı olup olmadıkları ilgili komisyonlarca tetkik edilecek, sicil-i nüfusa kayıtlı bulunanlar kalacak, olmayanlar ise sınır dışına çıkarılacaktı. Diğer yandan Türkiye'yi pasaportsuz terk etmiş olan mübadeleye tâbi olmayan Rumların Türkiye'ye giriş yapabilmeleri için ise, şebenderlere müracaat ederek tâbüyetlerini belirten belgeyi teslim etmeleri ve alacakları üç nüsha beyannâmeye fotoğraflarını da ilâştirdikten sonra, iki nüshasını Emniyet Genel Müdürlüğü'ne göndermeleri gerekmekte idi. İncelemeler neticesinde mübadeleye tâbi olmayan firarî Rumlar için, şebenderliklere pasaport çıkartılması hususunda emir verilecekti.³¹

Firarî Rumların dönüşleri kadar, onlara ait taşınır ve taşınmaz malların durumu da tartışmalı idi. Öncesinde alınmış olan kararlara göre, firarilerden kalan metruk hanelerin tespiti için bir komisyon kurulması³² ve bunların muhafazalarının sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması istenirken,³³ bu konuda değişik uygulamalara gidildiği de görülmektedir. Örneğin Rumların İstanbul ve Anadolu'dan ayrılmasından sonra, mülga Emval-i Metrûke

---

önünden Ayazağa Çiftliği, Kağıthane, Alibeyköy, Rami, Davutpaşa, Hazinedar Çiftliği ve Ayastefenos arkasından Adalar dâhil olmak üzere Anadolu tarafına geçip Bostancıbaşı köprüsünden başlayarak Erenköy, Kozyatağı, Şerûban Köyü, Leylada, Cağal Dağı ve Göksu Dêresi arkasından Akbaba, Kayagöz Karyeleri önünden geçerek Anadolu Fenerine birleşen hat üzerindeki mahalleri kapsar. Bkz. *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1340; *Düstür*, 2. Tertip, Cilt V, İstanbul, 1332 (1926), s. 37. 1340.

³¹ *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1340. Türkiye Atına mümessili Nebil Beyi ziyaret eden firarî Rumlardan bir heyete Nebil Bey, firarilerin İstanbul'a avdetleri meselesinin suret-i kâtiyede hal olduğunu bildirmiş ve Ankara'dan beklenen evrak varid olur olmaz pasaport itasına başlanacağını söylemiştir. Bkz. *Vatan*, 25 Ağustos 1340. Seyr-ü Sefer Talimatnâmesi'nin 3. maddesine Türk gazeteleri büyük tepki gösterirken, aynı maddenin Rum çevrelerince memnuniyetle karşılandığı görülmektedir. Diğer yandan özellikle pasaportsuz olarak gitmiş olan Rumların İstanbul'a dönebilmeleri için beyannâme esasına tâbi tutulmaları, Rumca gazetelerin itirazına sebep olmuştur. Rum çevrelerine göre firarî Rumlar, kayıtsız ve şartsız olarak geri dönmeliydiler. Bkz. *Vakit*, 28 Temmuz 1340.

³² BC/1. 30.18.1.2/3.26.15.

³³ BC/1. 272.0.0.10/1.5.11.

Komisyonu, onlara ait emlak ve arazileri kiraya vermişken,³⁴ diğer yandan firarilere ait bir kısım metruk hanelerin yıktırılarak, arta kalan malzemelerin satılıp, bedelinin Ziraat Bankası'na yatırılmasının istendiği,³⁵ kimi bölgelerde ise firari ve kaybolmuş Rumlardan kalan zeytin ağaçlarının satışına izin verildiği görülmekte idi.³⁶

1924 yılı Kasım ayında Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda, Batı Trakya'daki Müslümanların emlakı, hukuk-u tasarrufları ve firarî Rumların dönüşleri konusu yeniden ele alındı.³⁷ Taraflar arasında alınan karar gereğince, Türk pasaportuyla memleketten gitmiş olan İstanbullu Rumların dönüşlerine ve İstanbul'da bulunan taşınır taşınmaz mallarına serbestçe tasarruf edebilmelerine izin verilmiştir. Pasaportsuz gitmiş olanlar bir daha Türkiye'ye dönemeyecekler, bununla birlikte İstanbul'da bıraktıkları emval-i metrukelerine sahip olabileceklerdir. Firarî Rumlara tanınan bu haklara karşılık, Batı Trakya'da bulunan ve malları gasp edilen Müslümanlara da mülk ve arazilerinin iadesi ile, kapatılmış olan Müslümanlara ait mekteplerin yeniden açılması kabul edilmiştir.³⁸ Şartları ve uygulama esasları bu şekilde belirlenmiş olan anlaşma metninin birer sureti daha sonra, Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti Reisi Tevfik Rüştü Bey ve Yunan Heyeti Reisi Eksindaris tarafından Ankara ve Atina'ya gönderilmiştir.³⁹ Bu arada Karma Komisyon Yunan Heyeti Reisi Eksindaris'e hükümeti tarafından, Türk Hükümeti ile doğrudan doğruya temasa geçme yetkisi verilmiş; Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun da Türk Hükümeti ile istişarelerde bulunmak üzere Ankara'ya gitmesi kabul edilmiştir.⁴⁰ Basına yansıyan haberlerden Yunan Hükümeti'nin anlaşma metnini kabul etmediği ve

---

³⁴ *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1340. 28 Eylül 1924 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir habere göre, firarî Rumların kendilerine ait emval ve emlakın iadesini hükümetten isteyen talepleri, hükümet tarafından reddedilmiş ve bu tür müracaatların dikkate alınmayacağı belirtilmiştir. Bkz. *Cumhuriyet*, 28 Eylül 1340.

³⁵ *BCA*. 272.0.0.74/69.50.7.

³⁶ *BCA*. 272.0.0.12/52.118.1.

³⁷ *Vatan*, 20 Teşrinisani 1340.

³⁸ *Cumhuriyet*, 27 Teşrinisani 1340. Alınan bu kararlar karşısında Yunanistan'dan gelmiş olan Türk mübadiller ile bir kısım İstanbullular Ankara'ya protesto telgrafları çekmişlerdir. Bu telgraflarda özetle Batı Trakya Müslümanları'nın mülklerinin zaten Lozan Sulh Muahedesi'nde garanti altına alınmış olduğu ve bu mülkler için İstanbul'a gelecek ve gelen muhacirlere ait olması gereken firarilere ait emlakın karşılık gösterilmesinin doğru olmadığı bildirilmekte idi. Bkz. *Cumhuriyet*, 4 Kânunuevvel 1340.

³⁹ *Cumhuriyet*, 3 Kânunuevvel 1340.

⁴⁰ *Vakit*, 28 Teşrinisani 1340.

maddeler üzerinde değişiklikler istediği; bununla birlikte Türk Hükümeti'nin de yeni şartlar öne süreceği bildirilmekte idi.⁴¹

Gelişmeler bu şekilde devam ederken özellikle İstanbul'dan firar etmiş bulunan Rumlar konusu, gittikçe tartışmalı bir hâle gelmeye başlamıştı. Gerçekte Anadolu'dan firar etmiş olan Rumlar, mübadeleye tâbi bulduklarından, bunlarla ilgili herhangi bir sorun yoktu. Zira Mübadele Sözleşmesi'nin 1. ve 2. maddelerinde de açıkça belirtildiği gibi, Türk topraklarında yerleşmiş Ortodoks dininden Türk uyrukları mübadeleye tâbi iken, 1912 tarihli *Dersaadet Teşkilât-ı Belediyesi Hakkında Kanun-u Muvakkat* ile sınırları belirlenen İstanbul Belediye sınırları içinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş (*établis*) bulunan tüm Rumlar mübadeleden muaf tutulmuşlardı. Bununla birlikte Milli Mücadele döneminde ve İstanbul'un tahliyesi sürecinde firar etmiş olup, tekrar İstanbul'a dönmek isteyen Rumların bulunması sebebiyle, "İstanbul Rumları" konusu tartışmalı bir hâle gelmişti.

Bu sebeple İstanbul'da mübadeleye tâbi olan Rumlar ile olmayanların tespiti maksadıyla dokuz adet Mübadele Tâli Komisyonu teşkil edilmiş ve bu komisyonlar, ilk aşamada, 1918 yılından sonra gelen Rumların belirlenmesi için çalışmalarına başlamıştı.⁴² İstanbul Vali Vekili Ali Haydar Bey'in başkanlığındaki komisyona göre, Anadolu'dan gelip de geçici kaydıyla nüfus siciline kaydedilenlerle birlikte İstanbul'dan mübadele edilecek Rumların sayısı 100.000 civarında idi.⁴³ İstanbul'da kalacak olan Rum sayısı ise 50.000 olarak tahmin edilmekteydi.⁴⁴ İstanbul'un tahliyesi sürecinde polis kayıtlarına giren İstanbul'dan firar etmiş Rum sayısı ise 3.000 idi. Yine 10.000 kadar Rum da kayıtlara girmeksizin İngiliz gemileri ile İstanbul'u terk etmişti.⁴⁵

Muhtelit Mübadele Komisyonu 8 Eylül 1924 tarihinde İstanbul Rumlarının kimler olduğu konusunu, detaylı bir şekilde müzakere etmiştir. Taraflar bu görüşmelerde kendi tezlerini öne sürmüşler ve herhangi bir sonuç alınamamıştır. Türk tezine göre 30 Ocak 1918 tarihinden önce İstanbul'a gelmiş ve kendilerini nüfus siciline kaydettirmiş olan Rumlar, yerleşmiş sayılacaklardır. Bu durum aynı zamanda Mübadele Sözleşmesi'nin 2. maddesinde de açık bir şekilde belirtilmiştir. Yunan temsilcileri ise bahse konu tarihten önce her ne surette olursa olsun İstanbul'da bulunmuş olan Rumların, *établis* sayılması gerektiğini

⁴¹ *Cumhuriyet*, 4 Kânunuevvel 1340.

⁴² *Tevhid-i Eşkeâr*, 13 Mayıs 1340.

⁴³ *Tanin*, 30 Mart 1340.

⁴⁴ *Tevhid-i Eşkeâr*, 27 Nisan 1340.

⁴⁵ *İleri*, 11 Teşrinievvel 1339.

belirtmekte idiler.⁴⁶ Diğer taraftan devam eden önemli bir sorun da, Yunanistan'ın, gerek 1912 yılından önce Yunanistan'ı terk etmiş olan Türklerin, gerekse mübadele dışı bırakılmış Batı Trakya Türklerinin mallarına el koyması nedeniyle ortaya çıkan gerginlikti. Yunanistan'ın bu tutumu karşısında Türkiye, Mukabele-i Bilmisl Kanunu'nu kabul ederek, 19 Ocak 1925 tarihinde yürürlüğe koydu.⁴⁷ Bununla birlikte gerek Türkiye'nin almış olduğu Mukabele-i Bilmisl kararı, gerekse Muhtelit Komisyon'da *établis meselesinin* çözümlenememesi üzerine konunun önce Milletler Cemiyeti'ne, sonra Lahey Adalet Divanı'na sevk edilmesi; hazırlanan raporun ise Yunan tezini destekler mahiyette olması gerginliği artırmıştı.⁴⁸

Bunun üzerine Yunanistan Hükümeti, Muhtelit Komisyon Türk Heyeti'ni görüşmelerin devamı hususunda Atina'ya davet etmiş, Tevfik Rüştü Bey'in yerine heyet başkanlığına getirilmiş olan Şükrü (Saraçoğlu) Bey ise 22 Nisan 1926'da Atina'ya gitmiştir.⁴⁹ Müzakereler sonrasında 1 Aralık 1926 tarihinde taraf heyetleri arasında *Atina İtilâfnâmesi* imza edilmiştir.⁵⁰ İtilâfnâmeye göre; Yunanistan'da mübadeleye tâbi bölgeler ahalisinden olup 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren bu yerleri terk etmiş ve eskiden beri Yunanistan haricinde yerleşmiş olan Müslümanlara ait bütün taşınmaz mallar, gelen Rumlar ve köylüler tarafından işgal edilmiş olduğundan ve bu malların iadesi mümkün olmadığından Yunan Hükümeti mülkiyetine geçirilecek; şehirlerdeki ev, dükkân vs. ile arsalar, koru, orman ve meralar sahiplerine iade edilecekti. Buna karşılık Türkiye'de mübadele kapsamında yer alan bölgeler ahalisinden olup 18 Ekim 1912 tarihinden önce Türkiye'yi terk eden Rumlarla, Yunan uyruğunda olan kişilere ait mallar, Yunan Hükümeti'nin mülkiyetine geçirdiği taşınmaz malların değerine eşit bir biçimde Türk hükümeti'nin mülkiyetine geçirilecek idi.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1340.

⁴⁷ Kanuna göre Türkiye, Türkiye'de bulunmayan Yunan tebaasına ait taşınır ve taşınmaz malların millî emlak olarak kabul ve idare edilmesini ve gelirlerinin 18 Kasım 1912'den önce Yunanistan'ı terk etmiş olan veya çok önceden Yunanistan'da bulunan ve taşınmaz malları tasarruftan men edilenlere dağıtılmasını kabul etmişti. Yine aynı kanuna göre gerekirse hali hazırda Türkiye'de bulunan Yunanlılara ait taşınmazlarında aynı şekilde idaresine hükümet yetkili kılınmıştı. Bkz. *Tevhid-i Efkâr*, 19-20 Kânunusani 1341.

⁴⁸ Söz konusu rapora göre İstanbul'da yerleşmiş sayılabilmek için 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul'a gelmiş olmak ve daimî oturmak niyetinde olmak gerekmekte idi. Bkz. *Cumhuriyet*, 1 Mart 1341.

⁴⁹ *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1342.

⁵⁰ İtilâfnâme ve eklerinin kabulü ise TBMM'nin 5 Mart 1927 tarihli oturumunda yapılan oylama sonrasında gerçekleşmiştir. Bkz. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, II. Devre, Cilt 28, Ankara (tarihsiz), s.48-65, 75, 77.

Taşınmaz mallar değeri üzerinden üç sınıfa ayrılarak hepsi için tek tek kıymet takdiri yapılacaktı.⁵¹

Atina İtilâfnâmesi taşınmaz malların kıymet takdiri konusuna çözüm getiremediği gibi, mübadeleye tâbi olmayanlara dair işleri de düzenleyemedi. Yunanistan gayrimübadil Türklere ait malları iade etmemek hususunda ısrarlarını sürdürürken, Türkiye bu konudaki samimi çalışmalarını devam ettirmiş; Atina İtilâfnâmesi'nin kendisine yüklediği sorumlulukları yerine getirebilmek maksadıyla, 1 Nisan 1928 tarihinde *Mübadeleye Gayr-i Tabi Abaliye Verilecek Emvali Gayr-i Menkûle Hakkında Kanun* metnini kabul ederken, diğer taraftan 6 Haziran 1928 tarihinde *Yunan Hükümetiyle Akdedilen 1 Kânunuevvel 1926 Tarîhli İtilâfnâme Mucibince Devlete İntikâl Eden ve 1 Nisan 1928 Tarîhli Kanun Mucibince Ashabı Hakkı Verilmesi Lazımı Gelen Emvalin Sureti Tevziini Mübeyyin Talimatnâmenin Mer'iyete Vaz'ına Dair Kararnâmeyi* yürürlüğe koymuş;⁵² ayrıca mübadeleye tâbi olmayan İstanbul Rumlarını tespiti çalışmalarını devam ettirmiştir. Bu çerçevede Ekim 1927 ortalarında *étaqlis* belgesi alan Rum sayısı 12.000⁵³, 1928 yılı başlarında Muhtelit Komisyonu'nca belge verilen Rumların sayısı 30.000⁵⁴ ve bu sayı aynı yılın ortalarında 35.000'e ulaşmıştır.⁵⁵

Atina İtilâfnâmesi'nin uygulanmasından kaynaklanan sorunların çözümlenmesi için, Türk ve Yunan Hükümetleri arasında imza edilen 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Sözleşmesi ile mübadele işlerine kesin çözüm getirilebilmiştir. Sözleşmenin ilgili maddelerine göre: Mübadil Müslümanların Yunanistan'da bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların mülkiyeti Yunan Hükümeti'ne, mübadil Rumların Türkiye'de bıraktıkları menkul ve gayrimenkul malların mülkiyeti ise Türk Hükümeti'ne geçecekti. Bankalarda bulunan her türlü emanetler üzerine taraflarca konulmuş olan hacizler kaldırılacak ve bu emanetler sahiplerine iade edilecekti. Türkiye İstanbul'a geldikleri tarih ve doğdukları yer neresi olursa olsun mübadeleden istisna edilmiş olan İstanbul mıntukasında bugün itibariyle bulunan Türk uyruğundaki bütün Rum Ortodokslara *étaqlis* sıfatını tanıyacaktı.⁵⁶ Basına yansıyan haberlerden daha önce

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Esat Atuner, *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukâvelenâmeler, Muhtelit Mübadele Komisyonu Kararları*, İstanbul, 1937, s.12-15; *İskân Tarihçesi*, İstanbul, 1932, s. 88.

⁵² Bahse konu kanun metni ve kararnâme için bkz. *Düstür*, 3. Tertip, Cilt 9, Ankara, 1948, s. 125, 750-753.

⁵³ *Cumhuriyet*, 11 Teşrinievvel 1343.

⁵⁴ *İkdam*, 31 Kânunusani 1344.

⁵⁵ *Cumhuriyet*, 19 Ağustos 1344.

⁵⁶ Kanunun tam metni için bkz. *Düstür*, 3. Tertip, Cilt 11, Ankara, 1930; Atuner, *age.*, s. 25-33.

belgesi verilen Rum sayısı 35.000 civarında iken, Ankara Sözleşmesi ile daha belge almaya 60.000 kişinin hak kazandığı öğrenilmekte idi.⁵⁷ Bununla birlikte bugün biz, öncesinde firar edip sonrasında yerleşik kapsamına giren ve geri dönen Rum sayısı hakkında bilgi sahibi değiliz.

Fırat Rumların Dönüşlerine Yönelik Tepkiler

Fırat Rumların terk ettikleri bölgelere geri dönmeleri gerektiğine dair ilk haberlerin, 1924 yılı Mayıs ayından itibaren Yunan basını ve kamuoyunca gündeme getirildiği tarihlerden itibaren, Türk basını ve kamuoyunda da şiddetli tepkilerin dile getirildiği görülmektedir. Gerçekte Mübadele Sözleşmesi'nin ilgili maddelerine göre, Anadolu'dan firar etmiş bulunan Rumlar mübadeleye tâbi bulduklarından, geri dönmeleri imkânı bulunmuyordu. Bununla birlikte durumları tartışmalı olmakla birlikte öncesinde İstanbul'da sakin bulunup firar etmiş Rumların, Seyr-ü Sefer Talimatnâmesi gereğince dönüşlerinin kabul edilmesi bile, Türk kamuoyunda heyecanın yükselmesi için yetmişti. Daha konunun gündeme geldiği tarihlerde Pire Şehbenderi Cemil Beyin *İmerisyanca* gazetesine yapmış olduğu, fırat Rumlar meselesinin Atina maslahatgüzarı ile müzakere edildiği, hatta "Ankara'dan bu hususta müsait bir talimatın bile vürûduna intizar edildiği" şeklindeki açıklaması, Türk basınının şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştı. Millî hislerin galeyana geldiği bu dönemde *İleri* gazetesi, Cemil Beyin açıklaması karşısında şu değerlendirmeyi yapmaktaydı:

"Türk zaferinin en belli başlı gayelerinden biri: memleketi muzır, kanımıza susamış, yabancı unsurlardan kurtarmak; millî hudutlar dâhilinde sırf Türklerden mürekkep bir devlet vücuda getirmek idi. Anadolu'da bu gayeye muvaffak olduk. İstanbul'dan Avrupa'nın müttehit ısrarı karşısında patrikhaneyi atamadık ise de ferda-yı zaferde işgal orduları ile beraber firar eden Rumları, İstanbul Rumlarını kabul etmedik. Ve Lozan Muahede-i Sulhiyyesine bu hususta böyle bir taahhüdü tahmil edecek zımni bir kayıt bile konulmasına asla muvafakat etmedik. Vaziyet bu merkezde iken Yunanistan, Lozan Muahedesindeki taahhüdâtına rağmen, Garbî Trakya Türklerini hicrete icbar için tahammül fersa zulüm ve tehdide tâbii tutmakta iken, biz hiçbir taahhüt ve mecburiyetimiz olmadığı halde buradan kaçmış olan binlerce Türk düşmanının İstanbul'a avdetine ilk fırsatta bizi hançerlemek için fesat şebekelerini tekrar burada kurmalarına ve zaferimizle istihza edilmesine, Yunanlılığın İstanbul üzerindeki eski ziyalarının ululanmasına, burada kesif bir Rum tabakası vücuda gelmesine, İstanbul'da iktisaden ve siyaseten hâkim olmalarına razı olacağız değil mi? Bu meselede milletin kararı kâ'tîdir. Buradan ferda-yı zaferde firar edenler artık, Türk toprağına dönemezler. Dostluk, dalkavukluk ve vaatler milletin

⁵⁷ *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1930.

kararını tebdil edemez. Eğer biz gaflete gelerek buradan kaçan Rumların avdetine müsaade edeceksek, vatan, istiklâl ve Türklüğün davası uğruna kanlarını dökmüş olan mübarek şehitlerimizin mukaddes hatırasına ihanet etmiş olacağız.”⁵⁸

Anlaşıldığına göre tepkiler, Rumların I. Dünya Savaşı sonrasında takınmış oldukları olumsuz tutumlar, onların ihanetleri, eğer dönecek olurlar ise İstanbul’daki Rum nüfusunun artacağı ve iktisadî hayatı ele geçirecekleri yönünde idi. Nitekim Celâl Nuri, *İleri* gazetesinde yer alan yazısında bu endişelerini şu şekilde dile getirir:

“İstanbul halkını bu dakikadan itibaren işgal eden mesele ekmek terhininden, züğürtlükten ziyade toplu bir surette Rumların avdetidir. Gelecek olanların içinde doğrudan doğruya ve dolayısıyla Yunan Hükümetine hizmet etmiş kimseler vardır ki bunların bu hizmeti kendilerinin tâbiyetten çıkmasına bâdidir. Bu Rumlar 1918’den evvel burada mukit olanlarla kezailik şehrimizde mülk veya firma sahibi kimselerdir. Fakat alınacak olanlar bunlardan ibaret değildir. Dünyanın serserileri taraf ve tarikini bulup buraya akın edeceklerdir. Yunan Megali İdeası yeni bir safhaya girmiş olacaktır. İstanbul’daki Rum nüfusunun teksifi ve her türlü emel ve ümitleri takviye eder. Binaenaleyh burada pek yakında Rum iktisadiyatı fevkalâde münkesif olacaktır. Hem de Müslüman nüfusuna rağmen Rum nüfusu tekâif edecektir. Gelecek olan bu yüz binlerce Rum, iktisadiyatta fazla yükselmek suretiyle bizden intikam alacaklardır”⁵⁹

Bu tür tepkiler karşısında zaman zaman taraf resmî temsilcilerinin bir takım açıklamalarda bulunarak tansiyonu düşürmeye çalıştıkları görülmekte idi. Fırarî Rumların geri dönüşlerine, Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti Reisi Tevfik Rüştü Beyin müsaade ettiği hakkındaki şayialar üzerine, Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı ve Emniyet Genel Müdürü bu tür haberleri tekdiz ederek, “hiçbir şahsın bu mesele hakkında icra-yı muameleye selahiyattar olmadığını”, durumun Dâhiliye Vekâleti’nden Heyet-i Vekile’ye yazıldığını bildirirken,⁶⁰ İstanbul’da bulunan Muhtelit Komisyon Yunan Heyeti Reisi Papas ise, *İmerisyanea*

⁵⁸ *İleri*, 26 Mayıs 1340.

⁵⁹ *İleri*, 29 Temmuz 1340. Benzer tepki ve yorumlar için bkz. *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1340; *İleri*, 2 Ağustos 1340; *İleri*, 13 Ağustos 1340. Hükümet adına resmî açıklamayı ise Dâhiliye Vekili Recep Bey yapmıştır. *İmerisyanea* gazetesinde yer alan açıklamasında Recep Bey şunları söylemekte idi: “Talimatnâme mevki-i tatbiki konulmuştur. Pasaportla gitmiş veyahut pasaportsuz kaçmış olan ve mübadeleye tâbi bulunmayan Rumlar, devlet aleyhine hareket ettikleri veyahut etmedikleri nazarı itibara alınmaksızın bilâ-istisna hepsi avdet edeceklerdir. Vakı’a bu şayan-ı teessüftür. Hatta şunu da kaydedirim ki hükümet, devlet aleyhine hareket etmiş olan Rumların avdetine müsaade ettiğinden dolayı fevkalâde müteessirdir. Fakat gazetenizle şunu ilân ediniz ki, hükümet, Lozan Muahedesi’yle derûhte ettiği taahhüdâtı sadıkâne tatbik ederek vatana hıyanet etmiş olan Rumların bile avdetine müsaade ediyor”, *Vakit*, 6 Ağustos 1340.

⁶⁰ *Vakit*, 4 Temmuz 1340.

gazetesine yapmış olduğu açıklama: "bütün yazılanların yalan olduğunu" ifade etmekte idi.⁶¹

Sonuç

Tarihteki göç olayları incelendiğinde, her hangi bir ülke sınırları içinde yaşamakta olan hâkim toplumun fertlerinden bir bölümünün ya da azınlık durumunda bulunanların, değişik nedenlerle ülke sınırları haricine firar ettikleri görülen olaylardandır. Osmanlı tebaası fıratlı Rumların Millî Mücadele dönemi ve sonrasında İstanbul'un işgal devlerince tahliyesi sürecinde İstanbul ve Anadolu'dan ayrılışları, bu tür firar olaylarının en kapsamlısı ve en canlı örneği olarak gösterilebilir. Osmanlı tebaası yerli Rumlarının gerek I. Dünya Savaşı yıllarında takınmış oldukları olumsuz tutumlar ve gerekse Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik ayrılması ve sonrasında çok ağır şartlar içeren Mondros Ateşkes Anlaşmasını imzalamasından sonraki devrede Rum Patrikhanesi ve kiliseler, Etnik-i Eterya, Mavri Mira ve Pontus Rum Cemiyetleri'nin etrafında toplanarak devlet aleyhindeki olumsuz faaliyetleri bilinmektedir. Bu sebeple Millî Mücadele'nin başarı kazanması ve İstanbul'un tahliyesi sürecinde Osmanlı tebaası yerli Rumların, Türklerin artık kendilerini yaşatmayacağı korkusuyla firar ettikleri görülmektedir.

Göç hareketlerinde insanlar, gittikleri yeni çevrelerinde sosyo-kültürel, ekonomik ve politik değişimlere neden olurlar. Her şeyden önce göçler, bir ülkenin ya da bölgenin nüfusunun artış ve azalışı üzerinde doğrudan doğruya etkili olarak; nüfusun cinsiyet, yaş ve diğer bakımlardan da bünyesine tesir ederler. Göçler neticesinde ortaya çıkan konut problemleri ve gece kondu meseleleri, göç hareketinin büyüklüğü ile orantılı olarak gerçekleştirilemeyen mahallî hizmetler, eksik istihdam, işsizlik meseleleri, ayrıca göç neticesinde ortaya çıkan olumsuz gelişmeler arasındadır. Bu açıdan olaya baktığımızda Fıratlı Rumlar meselesinin gerek Yunanistan, gerekse Türkiye açısından sosyal, malî, idarî, hukukî, ekonomik, siyasî, millî ve kültürel birçok problemin ortaya çıkmasında birinci derecede etkin amil olduğunu söylemek yanlış olmaz. Her şeyden önce Osmanlı tebaası yerli Rumlarının ilk Yunan işgalleri ile birlikte takınmış oldukları olumsuz tutumların, iki toplum arasındaki asırlık ilişkileri zedelediği, taraflar arasındaki düşmanlık hislerini karşılıklı kin ve nefrete dönüştürdüğü söylenebilir. Bu ise taraflar arasında Türk ve Rum ahalinin artık bir arada yaşayamayacağı düşüncesinin ortaya çıkmasına ve filiyatta 30 Ocak

⁶¹ İleri, 9 Temmuz 1340.

1923'te Mübadele Sözleşmesi'nin imzalanmasına ve uygulanmasına neden olmuştur.

Mübadelelerin sebep olduğu demografik sonuçlar, gerçekten yadırganamayacak kadar büyüktür. Türkiye bir milyona yakın Rum nüfusunu kaybederken, Yunanistan bir o kadar yeni nüfus kazanmıştır. Bu durum Yunanistan için beraberinde başta iskân ve istihdam sorununu getirirken; imparatorluktan ulus devlete geçme çabasında olan yeni Türk devleti için, homojen bir toplumsal yapı oluşturulması yönünde fırsatlar vermiştir. Diğer yandan İstanbul'un ve Anadolu'nun iktisadî hayatını elinde tutan Rum nüfusun ayrılışı, yeni Türkiye'nin ekonomisini olumsuz yönde etkilemişse de, bunun olumlu sonuçlarının olduğunu da kabul etmek gerekir. Her şeyden önce millî ekonominin temel prensiplerinin uygulanması açısından Türkiye'ye zemin hazırlamıştır.

Fırar ile Türkiye'den ayrılmış olan Rumlara ait taşınır ve taşınmaz malların durumu ile gidenlerin hukukî statülerinin belirlenmesi meselesi (*établis*), gerçekte mübadeleden kaynaklanan genel sorunlarla birlikte 1930 yılına kadar devam etmiştir. Yunanistan'ın, mübadeleden istisna edilmiş olan bölge ahalisinden olup Yunanistan'ı 1912 yılından önce terk etmiş olan Türkler ile hali hazırda Batı Trakya'da sakin bulunan Türklere ait mallara el koyması ve buna karşılık Türkiye'nin Mukabele Bilmisli uygulamasıyla gerginleşen ortam, 1 Aralık 1926 tarihinde taraf heyetleri arasında imza edilen Atina İtilâfnâmesi ile aşılmaya çalışılmış, fakat sorun neredeyse sekiz yıllık bir siyasî ve hukukî rekabetin sonucunda, 1930 tarihinde Türk ve Yunan hükümetleri arasında imza edilen Ankara Sözleşmesi ile çözümlenebilmiştir.

Kaynaklar

- AGANOĞLU, H. Yıldırım (2001). *Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talibi Göç*, İstanbul.
- AKGÜN, Seçil (1986). Birkaç Amerikan Kaynağından Türk Yunan Mübadelesi, 3. *Askerî Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara.
- APAK, Rahmi (1990). *İstiklâl Harbinde Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARI, Kemal (1991). Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, İzmir.
- ATALAY, Bülent (2001). *Fener Rum Patrikhanesi'nin Siyasî Faaliyetleri (1908-1923)*, İstanbul.
- ATUNER, Mehmet Esat (1937). *Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukâvelenâmeler, Muhtelit mübadele Komisyonu Kararları*, İstanbul.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [Ankara], BCA. 272.00.12/40.40.3, BCA. 272.0.0.10/1.5.11, BCA. 272.0.0.74/69.50.7, BCA. 272.0.0.12/52.118.1, BCA. 030.18.1.2/3.26.15.*

- Cumhuriyet* (1340). 3 Temmuz, 25 Temmuz, 27 Temmuz, 28 Temmuz, 9 Eylül, 28 Eylül, 3 Kanunuevvel, 4 Kanunuevvel, (1341). 1 Mart, (1342). 23 Nisan, (1343). 11 Teşrinievvel, (1344). 19 Ağustos, (1930). 4 Ağustos.
- ÇANLI, Mehmet (1994). Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi I, *Tarih ve Toplum*, Sayı 129, Eylül-Ekim.
- ÇELEBİ, Ercan (2006). Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Oluşturulan Komisyonlardan Muhtelit Mübadele Komisyonu ve Faaliyetleri, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1. Erzincan.
- Düstur* (1930). 3. Tertip, Cilt 11, Ankara.
- Düstur* (1948). 3. Tertip, Cilt 9, Ankara.
- ERTUNAL, Hamdi (1985). *Türk-Yunan İlişkileri ve Megali Idea*, Ankara.
- GÜLER, Ali (1988). *İşgal yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Ankara.
- İkdam* (1344). 31 Karunusâni.
- İleri* (1339). 13 Teşrinievvel, (1340). 26 Mayıs, 5 Haziran, 27 Haziran, 3 Temmuz, 9 Temmuz, 29 Temmuz, 2 Ağustos, 13 Ağustos.
- İskân Tarihçesi* (1932). İstanbul.
- KÂMİL, Behçet (1339). *Tarihimizde Rumlar, Patrikhane ve Yunanlılık*, İstanbul.
- KURT, Yılmaz (1995). *Pontus Meselesi*, Ankara.
- Göç Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı* (2001). Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- Lozan Konferansı (1922-1923), Konferansta Tezekkür Olunan Senedat Mecmu'ası* (1340). Cilt I, Takım I, İstanbul.
- MERAY, Seha I. (1969). *Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Cilt I, Takım I, Ankara.
- ORHONLU, Cengiz (1973). Yunan İşgalinin Meydana Getirdiği Göç ve Yunanlıların Yapıkları Tehcirin Sonuçları Hakkında Bazı Düşünceler, *Belleken*, Cilt XXXVII, Sayı 148, Ankara.
- ÖZALP, Kâzım (1988). *Milli Mücadele*, Ankara.
- SARINAY, Yusuf (1999). Türk-Yunan İlişkilerinde Mübadele Sorunu, *IV. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Cilt I, 25-29 Ekim 1999, Kazakistan.
- SARINAY, Yusuf, Hamit PEHLİVANLI, Abdullah SAYDAM (1999). *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Ankara.
- SEVÜK, İsmail Habib (1999). *Kurtuluş Savaşında Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler*, Yay. Haz. Mustafa ESKİ, Ankara.
- SOFUOĞLU, Adnan (1996). *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul.
- SOTİRİYU, Dido (2002). *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Çev. Atilla TOKATLI, İstanbul.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H. (1985). Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar, *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*. Ayrı Basım, Ankara.
- ŞİMŞİR, Bilâl N. (1990). *Lozan Telgrafları (1922-1923)*, I, Ankara.
- Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi* (1995, 1996). Cilt I-III, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Tevhid-i Efkâr* (1340). 27 Nisan, 13 Mayıs, (1341). 19-20 Kanunusâni.
- Tanin* (1340). 30 Mart.
- TANSEL, Selahattin (1977). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, II. Devre, Cilt 28, Ankara. Tarihsiz.

- TURAN, Mustafa (1999). *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919–1923)*, Ankara.
- TÜRSAN, Nurettin (1987). *Yunan Sorunu*, Ankara.
- Vakit* (1340). 3 Temmuz, 4 Temmuz, 28 Temmuz, 6 Ağustos, 28 Teşrinisani.
- Vatan* (1340). 25 Ağustos, 20 Teşrinisâni.
- YALAZAN, Talat (1994). *Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soy Kırmı Girişimi (15 Mayıs 1919–9 Eylül 1922)*, Cilt I-II, Ankara.
- YAZICI, Nuri (1989). *Milli Mücadele’de Pontusçu Faaliyetler*, Ankara.
- Yunan Kuve-i İşgaliyesi ve Yerli Rum Abalı Tarafından İka Edilen Cera’im ve Cinayatin Tabkik Edilebilen Bazı Aksamı* (1335).